

اشعار فارسی پراکنده در متون

(تا سال ۷۰۰ هجری)

علی صفری آق قلعه

اشعار فارسی پراکنده در متون

(تا سال ۷۰۰ هجری)

اشعار فارسی پراکنده در متون (تا سال ۷۰۰ هجری)

گردآوری و پژوهش

علی صفری آق قلعه

اشعار فارسی پراکنده در متون
(تا سال ۷۰۰ هجری)

گردآوری و پژوهش علی صفری آق قلعه

گرافیسیت، طراح و اجرای جلد کاوه حسن بیگلر

لیتوگرافی کوثر

چاپ متن دایره سفید

صحافی حقیقت

تیراژ ۱۱۰۰ نسخه

چاپ اول زمستان ۱۳۹۵

ناشر

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی عصر، بالاتراز چهارراه پارک‌وی، خیابان عارف‌نسب

تلفن: ۲۲۷۱۳۹۳۶ دورنما: ۲۲۷۱۳۹۳۶

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

فهرست مندرجات

دیباچه.....	سیزده
مقدمه.....	هفده
نام اختصاری منابع.....	سی و هفت
اشعار گردآوری شده.....	۱
مصراع‌ها.....	۱۳۹۷
شعرهای گویشی.....	۱۴۱۹
یادداشت‌ها.....	۱۴۲۹
نمایه‌ها.....	۱۴۳۵
تعبیرات قرآنی به کار رفته در ابیات.....	۱۴۳۷
کسان.....	۱۴۴۰
اقوام و گروه‌ها.....	۱۴۵۶
جای‌ها.....	۱۴۶۰
کتاب‌ها.....	۱۴۶۷
مضاف و منسوب‌ها.....	۱۴۶۹
مثل‌ها و مثلواره‌ها.....	۱۴۷۲
شعرهای فارسی مترجم از زبان‌های دیگر.....	۱۴۸۴

۱۵۰۰	واژه‌ها و تعبیرات
۱۵۲۳	تخلص‌ها
۱۵۲۵	نام سراینندگان
۱۵۶۵	فهرست متون فاقد شعر فارسی
۱۵۶۹	کتابنامهٔ عام

دیباچه

خدای بزرگ را سپاس که باز این بنده ناتوان خویش را نیرو بخشید تا پژوهشی دیگر را در زمینه شناسایی گوشه‌ای از فرهنگ ایران و زبان فارسی به سرانجام رساند. کتاب پیش روی، دربرگیرنده مجموعه شعرهای فارسی است که بعنوان استشهاد یا آرایش کلام در خلال آثارِ منشورِ فارسی نگاشته شده از آغاز رواج فارسی‌نویسی تا سال ۷۰۰ ق درج شده‌اند.

در این پژوهش ۲۲۴ متن فارسی چاپ شده متعلق به این دوره بصورت کامل مورد بررسی قرار گرفت که از میان آن‌ها ۱۳۶ متن دارای شعرهای فارسی بوده و ۸۸ اثر فاقد شعر فارسی هستند.^۱ از میان این ۱۳۶ متن، تعداد ۲۲۸۵۱ بیت به دست آمد که همه آن‌ها به ترتیب الفبایی قافیه مرتب شده و همراه با مشخصات کتاب‌شناسی و آگاهی‌های مرتبط با هر بیت^۲ در دسترس پژوهشگران نهاده شده است. افزون بر این، شماری تک‌مصراع و شعرهای گویشی در منابع مورد بررسی موجود بود که همگی آن‌ها همراه با ثبت مشخصات در پی بیت‌ها درج شده‌اند.

شعرها پس از تنظیم الفبایی، از آغاز تا پایان شماره گذاری شده و به هر کدام از آن‌ها یک شماره اختصاص یافته است که ارجاعات متن و نمایه‌ها به همین شماره‌های اختصاصی است.

۱. فهرستی از این متون در پایان مقدمه درج شده است.

۲. از جمله: نام اثر و شماره صفحه‌ای که بیت در آن درج شده است. و نیز نام سراینده (در صورت ثبت نام سراینده در منبع مورد استفاده) و چند آگاهی دیگر که در مقدمه بدانها اشاره شده است.

پس از دیباجه کنونی، مقدمه کتاب درج شده که در آنجا توضیحات تفصیلی درباره کتاب، شیوه تنظیم و چگونگی استفاده آن تشریح شده است.

برای بازیابی اطلاعات مندرج در شعرها، یازده نمایه بدینقرار استخراج شده است:

۱. تعبیرات قرآنی به کار رفته در ابیات ۲. کسان ۳. اقوام و گروه‌ها ۴. جای‌ها
۵. کتاب‌ها ۶. مضاف و منسوب‌ها ۷. مثل‌ها و مثلواره‌ها ۸. شعرهای فارسی مترجم از زبان‌های دیگر ۹. واژه‌ها و تعبیرات ۱۰. تخلص‌ها ۱۱. نام سراینندگان^۱.

پس از بخش شعرها و پیش از درج نمایه‌ها، بخشی با عنوان «یادداشت‌ها» قرار دارد که شامل شمار اندکی یادداشت درباره برخی شعرهای مندرج در کتاب است. چون نگارش یادداشت‌ها و تعلیقات، جزو اهداف این پژوهش نبوده، این یادداشت‌ها صرفاً به دلیل روشن ساختن برخی موارد مرتبط با ابیات یا یادکرد دلایل برخی اصلاحات اعمال شده در آن‌ها نگاشته شده است.

گفتنی اینکه در آغاز کار قصد بر این بود تا شعرها همانگونه که در منابع چاپی درج شده‌اند در کتاب وارد شوند اما در جریان کار دریافتیم که درج شعرهای برخی از این متون بدون تصحیح دوباره ممکن نیست؛ زیرا مصححان برخی از متون از عهده کسار برنیامده یا نسخه‌ها و منابع کارآمدی برای تکمیل کار در دسترس نداشته‌اند. بنابراین در مواردی که نسخه‌هایی از آن متون در دسترس بود، لغزش‌ها را با مراجعه بدان‌ها تصحیح کرده و شکل نادرست منبع چاپی را در پاورقی‌ها یاد کردیم تا خواننده از تغییرات اعمال شده در متن نیز آگاه باشد.

متأسفانه شمار لغزش‌های منابع بیش از حد انتظار است و خواننده در بسیاری از صفحات کتاب با موارد اصلاح شده رویاروی خواهد شد. روشن است که جستجوی بیت‌های نادرست در میان اوراق نسخه‌های خطی هر متن تا چه اندازه دشوار است و انجام این کار در پژوهشی که افزون بر ۲۲۰۰۰ بیت را در بر می‌گیرد چه مایه کوشش و صرف وقت را می‌طلبیده است. به هر حال کوشش شد تا شعرهای مندرج در این پژوهش

۱. چون «نمایه نام سراینندگان» پرکاربردترین و گسترده‌ترین نمایه این کتاب است، آن را در پایان دیگر نمایه‌ها و در پایان کتاب درج کردیم تا مراجعه بدان آسان‌تر باشد.

تا حدّ ممکن تصحیح شود.

بایسته است تا این دیباچه با سپاسگزاری از برخی سروران و دوستان پایان یابد. از جمله ایشان باید از جناب دکتر اکبر ایرانی مدیر مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب سپاسگزاری کنم. در سال‌هایی که اینجانب در آن مؤسسه مشغول به کار بودم، به لطف ایشان مجالی برای پرداختن بنده به کارهای پژوهشی فراهم آمد.

پذیرش این کتاب در انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار به پایمردی دوستم دکتر محمد افشین‌وفایی مدیر بخش انتشارات آن بنیاد میسر شد که موجب سپاس فراوان است. همچنین بایسته است تا از هیئت‌گزینش کتاب موقوفات دکتر افشار برای پذیرش این اثر در شمار آثار انتشاراتی آن بنیاد سپاسگزاری کنم.

در مراحل پایانی تدوین کتاب، نگارنده این سطور در بررسی متن و استخراج نمایه‌های بخشی از کار از یاری خانم دکتر ندا حیدرپور نجف‌آبادی بهره‌مند شد. از ایشان نیز برای لطفی که داشتند بسیار سپاسگزارم.

دوستم آقای پژمان فیروزبخش چند کتاب کمیاب را از کتابخانه خود به بنده امانت داد و موجب پیشرفت کار شد و نیز دوستم آقای مهدی رحیم‌پور با مهربانی همیشگی خود پیگیر انتشار اثر بود. از این دو عزیز نیز سپاس‌ها دارم.

نیز اظهار سپاس از آقای محمود خانی دوست و همکار پیشینم در مرکز پژوهشی میراث مکتوب بر نگارنده بایسته است. کاردانی ایشان در مراحل فنی صفحه‌آرایی کتاب، بخشی از دشواری‌های کار را مرتفع ساخت. در این کتاب نیز مانند چند کتاب پیشینم از تخصص ایشان بهره بردم و باز از ایشان سپاسگزارم.

امید که این کوشش ناچیز بتواند در پژوهش‌های شعر و ادب فارسی سودمند افتد و خدمتی باشد به زبان و فرهنگ دیرپای ایران که در این روزگار، بیش از گذشته نیازمند توجه دانشمندان و پشتیبانی دلسوزان است.

علی صفری آق‌قلعه

مهرماه ۱۳۹۵ خ

مقدمه

زبان فارسی از دیرباز بعنوان زبان مشترک اقوام ایرانی نقشی اساسی در ارتباط این اقوام با یکدیگر داشته است و از همین روی، یکی از مهم‌ترین بنیان‌های ملیت ایرانی به شمار می‌آید. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این زبان در سده‌های پیشین یکی از دژهای استوار برای نگهداری از ملیت ایرانی بوده است؛ بنابراین هر پژوهشی که در راه شناسایی و تقویت این زبان به انجام رسد، کوششی در استوارتر ساختن این بنای دیرپا است.

برای شناسایی هر زبان قاعدتاً باید بررسی‌ها و پژوهش‌ها را از کهن‌ترین اسناد بازمانده از آن زبان آغاز کنیم و زبان فارسی نیز از این قاعده مستثنی نیست. دانسته‌های امروزین نشان می‌دهد که کهن‌ترین کتاب‌های بازمانده از زبان فارسی پس از اسلام مربوط به نیمه سده چهارم هجری است.^۱ این کتاب‌ها اگرچه کهن‌ترین متون مبسوط بازمانده از زبان فارسی هستند اما کهن‌ترین نمونه‌های این زبان به شمار نمی‌آیند زیرا جز این کتاب‌ها، نمونه‌های کهن‌تری از آثار فارسی دوره اسلامی به دست داریم که کمیت و چگونگی آن‌ها گوناگون است. از این میان چند نمونه از عبارات و نیز مثل/شعرهای عامیانه فارسی در برخی متون عربی درج شده است که معمولاً عباراتی کوتاه هستند. برخی دیگر از منابع نیز در قالب نامه‌ها و نوشته‌های رسمی هستند که

---

۱. نمونه‌هایی مانند: ترجمه تاریخ طبری، ترجمه تفسیر طبری، مقدمه شاهنامه ابومنصوری، حدود العالم، هدایة المتعلمین فی الطب، دانشنامه میسری.

بصورت پراکنده به دست آمده‌اند.^۱

اما جز این دسته از آثار، مهم‌ترین و گسترده‌ترین نمونه‌های رسمی و ثبت شده از زبان فارسی مربوط به آثاری در کالبد شعر است. کهن‌ترین نمونه‌های شناخته شده که دوره سرایش آن‌ها به دقت قابل توجهی مشخص است شعرهایی مدح‌آمیز است که در دوره صفاری توسط چند سراینده (محمد بن وصیف سجزی، بسام کورد، محمد بن مخلد / مخلد سگزی) در دفاع از عملکرد و ستایش حکومتگران صفاری در نیمه سده سوم هجری (۲۵۱ ق و پس از آن) سرده شده است.^۲ پس از آن نیز رفته‌رفته فارسی‌سرایانی - مانند شهید بلخی و رودکی - شعر فارسی را پرورش دادند و بنیان‌های آن را استوارتر ساختند.

اینگونه نمونه‌های شعری را می‌توان کهن‌ترین آثار رسمی زبان فارسی دری در دوره اسلامی و نخستین آثار ادبی این زبان به شمار آورد؛ اما چون دیوان نخستین فارسی‌سرایان در طول زمان از میان رفته، تنها منابع ما برای دستیابی به این سروده‌ها آثار منثور است که در خلال آن‌ها به یادکرد سروده‌های این شاعران پرداخته شده است. بنابراین، برای دستیابی به بخشی از کهن‌ترین نمونه‌های زبان فارسی ناگزیریم که این شعرهای پراکنده را از خلال آثار منثور گردآوری کنیم.

در سال‌های پیش، چند پژوهش برای گردآوری این سروده‌ها به انجام رسیده که هر کدام نسبت به زمان خود بسیار راه‌گشا بوده‌اند. مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: /شعار پراکنده قدیمترین شعرای فارسی‌زبان از ژیلبر لازار (تهران، ۱۹۶۴ م)، شاعران همعصر

۱. بسیاری از این عبارات در کتاب *تکوین زبان فارسی گردآوری و شناسانده شده‌اند*. نیز نک: *یادداشت‌های قزوینی*، ج ۶، صص ۷۷-۸۶ «بعضی از کهن‌ترین آثار نثر فارسی تا پایان قرن چهارم هجری».
۲. اقدم این شعرها مربوط به رویداد کشته شدن عمار خارجی بر دست یعقوب بن لیث صفار (۲۴۷-۲۶۵ ق) در سال ۲۵۱ ق است. در اینجا قصد تعیین اقدم سرایش‌های فارسی را نداریم. همین اندازه باید گفت که گزارش‌های پراکنده برخی منابع درباره اینکه برخی سرایندگان در ادواری پیش از نیمه سده سوم هجری می‌زیستند، دوره دقیق زندگی آن‌ها را بر ما روشن نمی‌سازد و ضمناً چون برخی از این منابع، کاملاً غیر قابل اطمینان هستند، پذیرش آن سرایندگان بعنوان اقدم فارسی‌سرایان نیازمند دستیابی به اسنادی متقن تر است.

رودکی از احمد اداره‌چی گیلانی (تهران، ۱۳۷۰ خ) و شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳، ۴، ۵ هجری از دکتر محمود مدبری (تهران، ۱۳۷۰ خ). جز این‌ها تک‌نگاری‌هایی برای گردآوری سروده‌های اقدم فارسی‌سرایان منتشر شده که برای نمونه می‌توان به کتاب محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی از زنده‌یاد سعید نفیسی اشاره کرد.

این آثار برای گردآوری شعرهای سرایندگان فارسی تا سده پنجم (و در تک‌نگاری‌ها گاه تا سده ششم) فراهم آمده‌اند و لذا در آن‌ها فقط به گردآوری شعرهایی پرداخته شده که نام سرایندگان آن‌ها دانسته است. بنابراین بخش عظیمی از شعرهای کهن که عجالتاً از نام سرایندگان آن‌ها ناآگاهیم در این پژوهش‌ها ضبط نشده است. مشکل دیگر این آثار آن است که گاه از منابع متأخر – بویژه فرهنگ‌های فارسی پس از سده دهم هجری – برای گردآوری مندرجات آن‌ها استفاده شده است. اینگونه منابع برای گردآوری شعرهایی که از سرایش آن‌ها گاه بیش از ده قرن گذشته از دیدگاه منبع‌شناسی دارای ارزش چشمگیری نیستند. از سویی منابعی که در زمان نگارش آن کتاب‌ها برای گردآوری شعرها استفاده شده، معدود بوده و گاه چاپ‌های قابل اطمینانی از آن‌ها مورد استفاده نبوده است.

با توجه بدانچه یاد شد، گردآوری همه شعرهای فارسی مندرج در متون منشور فارسی تا پایان سده هفتم هجری (تا سر سال ۷۰۰ ق) یکی از بایسته‌های پژوهش در زمینه زبان و شعر فارسی بود که در پژوهش کنونی تا حد قابل توجهی محقق شده است. با توجه به فراگیرتر بودن این پژوهش نسبت به آثار پیشین، ویژگی‌هایی در آن هست که همه یا برخی از آن‌ها در آن آثار دیده نمی‌شود. از جمله:

۱. در این پژوهش، همه شعرهای فارسی مندرج در منابع مورد بررسی استخراج شده است؛ چه شعرهایی که در منابع مورد بررسی به نام سراینده آن‌ها اشاره شده باشد و چه شعرهایی که از سراینده آن‌ها نامی نرفته است. در منابع پیشین فقط به گردآوری شعرهایی پرداخته شده که سراینده آن‌ها شناخته بوده است.

۲. در کتاب حاضر، امکان جستجوی تک تک بیت‌ها بر پایه ترتیب الفبایی قافیه‌ها فراهم آمده که از این راه می‌توان از جایگاه درج هر بیت در منابع منشور آگاه شد و از این آگاهی‌ها در پژوهش‌های شعر فارسی - بویژه تصحیح متون و جنگ‌شناسی - بهره بر گرفت. در منابع پیشین، شعرهای هر سراینده بصورت جداگانه الفبایی شده است و لذا جستجوی یک بیت در آن منابع بسیار دشوار است.

۳. با توجه به گسترده‌تر بودن منابع کتاب کنونی، بخش اعظم شعرهای مندرج در پژوهش‌های پیشین در این کتاب وارد شده است؛ ضمن اینکه منابع مورد استفاده در این پژوهش همگی پیش از سال ۷۰۰ هجری نگاشته شده‌اند و چون در زمانی نسبتاً نزدیک‌تر به دوره سرایش شعرها تألیف شده‌اند، سندیّت آن‌ها بیش از منابع متأخری است که در پژوهش‌های پیشین مورد استفاده بوده است.

۴. چون منابع پژوهش کنونی، آثار تا سال ۷۰۰ ق را در بر می‌گیرد، دامنه شعرهای آن، سروده‌های فارسی تا پایان سده هفتم هجری را شامل می‌شود و لذا شعرهای پراکنده بسیاری از سراینندگان ادوار متأخرتر از سده پنجم نیز در آن درج شده است که پژوهش‌های پیشین فاقد این موارد است. چون از برخی از این سراینندگان، دیوانی بر جای نمانده، پژوهش کنونی یکی از مهم‌ترین منابع گردآوری شعر این سراینندگان است.

۵. یکی از مهم‌ترین معیارها در ضبط دقیق واژه‌های زبان فارسی، کاربرد هر واژه در قافیه شعرها است و در بسیاری از موارد می‌توان ضبط درست را از همین راه به دست آورد. چون پژوهش کنونی دربرگیرنده ۲۲۸۵۱ بیت مستقل به ترتیب الفبایی قافیه است، یکی از بزرگ‌ترین منابع بررسی قافیه در شعر فارسی به شمار آمده و در بررسی‌های واژه‌شناسی کارآمد خواهد بود.

۶. خوشبختانه از بیش‌تر منابع و متون مورد استفاده در این پژوهش، نسخه‌هایی کهن از سده‌های ششم تا هشتم بر جای مانده که علاوه بر قدمت اصل آثار، از دیدگاه قدمت نسخه‌شناسی و اصالت اسناد نیز اهمیت ویژه دارند. برای نمونه دستنویس منحصر بفرد ترجمان‌البلاغه رادویانی مورخ ۵۰۷ ق کهن‌ترین دستنویسی است که مجموعه‌ای قابل

توجه از شعرهای فارسی در آن درج شده است. همچنین دستنویس کتابخانه واتیکان از لغت فرس اسدی طوسی که یکی از دو تحریر مندرج در پژوهش کنونی (چاپ پاول هرن) بر پایه این دستنویس فراهم آمده است.

۷. چون منابع پژوهش کنونی همگی پیش از سال ۷۰۰ ق نگاشته شده و شعرهای مندرج در آنها نیز مربوط به پیش از این سال است، هنگام رویارویی با هر شعر حتی اگر به نام سراینده آن تصریح نشده باشد، باز هم با توجه به کهن ترین متنی که شعر در آن درج شده می توان دانست که شعر، پیش از نگارش آن منبع سروده شده و لذا معیاری برای جستجو و تاریخ گذاری شعرها در دسترس خواهد بود.^۱

۸. با کنار هم قرار گرفتن سروده ها، در مواردی که یک شعر در بیش از یک متن درج شده باشد می توان به اختلاف ضبط های منابع پی برد و در تصحیح هر متن از ضبط منابع دیگر نیز بهره برد.

۹. گاهی بیت های متعددی از یک شعر بدون یادکرد نام سراینده در منبعی خارج از منابع ما ضبط شده است. با جستجو در کتاب کنونی اگر حتی یک بیت از این شعر در منبعی دیگر با ثبت نام سراینده درج شده باشد، می توان سراینده آن شعر را شناسایی کرد. بنابراین، کتاب کنونی می تواند در شناسایی سراینده شعرها نیز بسیار سودمند افتد. جز این ها فواید دیگری از این پژوهش به دست می آید که در اینجا از یادکرد موارد بیش تر چشم پوشی شد.

دامنه منابع و داده ها

چنانکه پیش تر اشاره شد، در این پژوهش از منابع فارسی نگاشته شده از آغاز فارسی نویسی تا سال ۷۰۰ ق استفاده شده است. روشن است که در مجموعه نگارش های فارسی تا سال ۷۰۰ ق شماری از متون، شامل دیوان برخی سراینده گان و همچنین شماری

۱. بدیهی است که به سراینده برخی از شعرها در منابع ما اشاره نشده اما دیوان سراینده در دست است و می توان سراینده اینگونه شعرها را شناسایی کرد.

از منظومه‌های کهن هستند که از محدوده بررسی ما بیرونند. ضمناً برخی از متون نگاشته شده در این دوره هنوز به چاپ نرسیده‌اند و لذا این آثار نیز در شمار منابع ما قرار ندارند. جز این‌ها عمده متون منشور این محدوده زمانی که تاکنون به چاپ رسیده‌اند در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند. شمار این آثار در مرحله نهایی شامل ۲۲۴ اثر بوده است. برخی از این آثار در چندین مجلد بوده و چند هزار صفحه را در بر می‌گیرند. این منابع صفحه به صفحه بررسی شده‌اند و از دانسته‌های ذهنی درباره داشتن یا نداشتن شعر در هر منبع خودداری شده است.

تا جایی که نویسنده این سطور بررسی کرده، اکثر قریب به اتفاق متون چاپ شده محدوده بررسی این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ یا دست کم می‌توان گفت که عمده آثار مهم فارسی این دوره در کتاب کنونی بررسی شده‌اند. در این میان فقط شعرهای فارسی سه کتاب در این پژوهش وارد نشده است که عبارتند از: *لباب‌الالباب* عوفی، *تاج‌المآثر* صدرالدین حسن نظامی نیشابوری و *ترجمه فرج بعد از شدت* دهستانی. خوشبختانه از دو اثر نخستین، چاپ‌های دارای کشف‌الایات موجود است و لذا پژوهشگران می‌توانند شعرهای این دو منبع را از همان چاپ‌ها جستجو کنند. درباره ترجمه فرج بعد از شدت نیز می‌دانیم عمده شعرها در واقع ترجمه‌های منظوم شعرهای اصل عربی فرج بعد از شدت است که به احتمال بسیار خود دهستانی آن‌ها را ترجمه و بازسازی کرده و لذا شعرهای فارسی چشمگیری از دیگر سراینده‌گان در آن متن به دست نمی‌آید. درباره *لباب‌الالباب* این نکته نیز گفتنی است که نویسنده این سطور چند سالی مشغول تصحیح آن است و امید می‌رود که این متن با استفاده از منابع تازه‌یاب و همچنین کتاب کنونی از نو تصحیح شود و متن قابل اطمینان‌تری از آن در دسترس پژوهشگران قرار گیرد.

چنانکه یاد شد متون فارسی چاپی محدوده زمانی این پژوهش ۲۲۴ اثر بود که از این میان تعداد ۱۳۶ متن دارای شعرهای فارسی بودند و شعرهای آن‌ها به شیوه‌ای که یاد خواهد شد، بیت به بیت به ترتیب الفبایی قافیه تنظیم شده است. مصراع‌ها و شعرهای

گوشی مندرج در این متون نیز در بخشی جداگانه در پی بیت‌ها درج شده است. مصراع‌ها نیز به ترتیب الفبایی قافیه تنظیم و در پی بیت‌ها شماره گذاری شده‌اند اما به این دلیل که معمولاً در مآخذ چاپی ما ضبط دقیق و مطمئنی از شعرهای گوشه‌ی درج نشده و ضمناً تعداد این ابیات فراوان نیست، این شعرها را همانگونه که در مآخذ بوده به ترتیب الفبایی نام آثار درج کردیم.

در باره ۸۸ اثر فاقد شعر فارسی، فهرستی از آن‌ها در پایان کتاب و پیش از کتابنامه عام درج شده است تا در پژوهش‌های مشابه، نیازی به بررسی دوباره این منابع نباشد. نکته قابل ذکر دیگر آنکه هیچ شعر مختوم به حرف روی «پ» و «ظ» در منابع ما موجود نیست و لذا شعری مختوم به این دو حرف در ترتیب الفبایی درج نشده است. دیگر آنکه چند نمونه معدود از شعرهای متفنهانه -مانند شعرهای مشجر یا مجدول- در منابع ما موجود بود که امکان درج آن‌ها بصورت بیت در این پژوهش وجود نداشت. این شعرها بیش از سه یا چهار مورد نبود. همچنین در شعرهای ملّمع، بیت‌های عربی حذف شد و برای هر بیت، به یاد کرد بیت‌های فارسی پیش و پس از آن پرداختیم. این نمونه‌ها نیز انگشت‌شمار است و از چهار پنج مورد تجاوز نمی‌کند.

دلیل تنظیم بیت‌ها به ترتیب الفبایی قافیه

نگاهی به بیت‌های مندرج در همین پژوهش نشان می‌دهد که گاه واژه‌های آغازین بیت‌ها دستخوش تغییر می‌شود اما بخش پایانی بیت‌ها به دلیل وجود ردیف و قافیه کم‌تر دچار تغییر می‌شود. بنابراین تنظیم الفبایی بیت‌ها به ترتیب ردیف و قافیه برای اثری با ساختارهای اثر کنونی سودمندتر است. از سویی در قالب‌هایی چون قصیده، غزل، قطعه و رباعی، چون ردیف و قافیه هر شعر دارای همخوانی هستند، در هنگام الفبایی کردن بر پایه قافیه، معمولاً فاصله بیت‌ها از یکدیگر چندان دور نمی‌افتد در حالی که تنظیم بیت‌ها بر پایه آغاز آن‌ها معمولاً فاصله بیت‌ها را بسیار افزایش می‌دهد.

متأسفانه نرم‌افزارهای شناخته شده موجود، دارای امکان ترتیب‌دهی سطرها (بیت‌ها)

بصورت معکوس و بر مبنای قافیه نیستند، و لذا برای ترتیب الفبایی بیت‌ها ناگزیر بودیم که آن‌ها را بصورت دستی تنظیم و الفبایی کنیم. روشن است که اجرای این شیوه برای اثری که افزون بر ۲۲۰۰۰ بیت را دربرمی‌گیرد تا چه اندازه دشوار بوده است.

آگاهی‌های ضبط شده برای هر بیت

آگاهی‌هایی که برای هر بیت ضبط شده شامل اصلی‌ترین اطلاعات مندرج در متون مآخذ است. این اطلاعات برای هر بیت در پاورقی ضبط شده است. از سویی اگر بیتی در بیش از یک منبع ضبط شده باشد، اطلاعات هر منبع بصورت جداگانه و در دنباله یکدیگر ضبط شده است. در ضبط این مشخصات نیز ترتیب تاریخی نگارش منابع در نظر گرفته شده و اطلاعات منابع جدیدتر، پس از منابع کهن‌تر درج شده است. در منابعی که سال دقیق نگارش آن‌ها مشخص نبوده، ترتیب منابع با توجه به قرن نگارش اثر بوده است. در اینگونه منابع نیز سعی شده تا با توجه به دوره زندگی مؤلف به تنظیم داده‌ها پرداخته شود اما در منابعی که فاصله آن‌ها چندان دور نبود - مثلاً چند دهه - لزومی به رعایت دقیق دیده نشد.

بخش مهمی از شعرهای مندرج در متون، بیش از یک بیت بوده و گاه شعرهایی هستند که ده‌ها بیت را در بر می‌گیرند. چون مبنا بر این بوده که همه شعرها در این پژوهش استخراج شود و ضمناً با اِعمال ترتیب الفبایی، بیت‌های یک شعر از یکدیگر دور می‌افتند، راهکاری در پیش گرفته شد تا خواننده بتواند ارتباط هر بیت را با کل آن شعر دریابد و در صورت لزوم به همه ابیات شعر دسترسی داشته باشد. بر این اساس برای تک تک بیت‌ها، جز ثبت مشخصات منبعی که بیت از آن‌جا گرفته شده، راهکاری در نظر گرفته شد تا ارتباط هر بیت با دیگر بیت‌های همان شعر مشخص شود. این اطلاعات بدینقرار هستند:

۱. بیت مربوط به شعر چند بیتی است.

۲. چندمین بیت آن شعر است.

۳. بخشی از پایان بیت پیشین و بیت سپسین هر بیت (در صورت موجود بودن) آورده شده است.

بنابراین پژوهشگران می‌توانند با جستجوی هر بیت به دیگر ابیات آن شعر دست یابند بی آنکه نیازمند مراجعه به اصل منابع چاپی باشند.
بنا بر آنچه یاد شد، در پاورقی هر بیت، این آگاهی‌ها درج شده است:

۱. نام اختصاری منبع: چون نام منابع مورد استفاده معمولاً طولانی است، برای صرفه‌جویی در جا از نام اختصاری منابع استفاده شده است. نمایه نام‌های اختصاری در پایان همین مقدمه درج شده است.

۲. شماره جلد و صفحه: در آثار یک جلدی صرفاً به شماره صفحه و در آثار چند جلدی به شماره جلد و سپس به شماره صفحه‌ای که شعر در آن درج شده پرداخته شده است.

۳. نام سراینده و اثر: این آگاهی در صورتی درج شده که در متن مأخذ، به نام سراینده یا نام اثر (یا هر دو) تصریح شده باشد.

۴. ارتباط بیت با بخش‌های دیگر شعر: چنانکه اشاره شد، در بیت‌هایی که بخشی از شعرهای چندبیتی هستند، نخست به تعداد بیت‌های آن شعر اشاره شده و سپس نشان داده شده که بیت مورد نظر، چندمین بیت آن شعر است. اگر شعر مندرج در متن، فقط یک بیت باشد، صرفاً اشاره شده که تک‌بیت است.

۵. یادکرد بخش‌هایی از پایان بیت پیشین و سپسین هر بیت: چنانکه اشاره شد، در شعرهای چندبیتی، بخشی از پایان بیت پیشین و بیت سپسین هر بیت (در صورتی که موجود باشد) درج شده است. از این راه می‌توان بقیه بیت‌های آن شعر را در جایگاه خود یافته و از چگونگی ساختار شعر به خوبی آگاه شد.

۶. ضبط تحریرهای دیگر هر بیت: گاهی یک بیت در دو منبع به دو گونه نقل شده چنانکه از دیدگاه ترتیب الفبایی نمی‌توان آن‌ها را فقط در یک جا ضبط کرد. در اینگونه موارد در ذیل هر دو تحریر آن بیت به یادکرد بخشی از پایان تحریر دیگر پرداخته شده

تا خواننده در صورت لزوم به شکل دیگر آن بیت نیز مراجعه کند.

۷. **اطلاعات جنبی:** اگر بیت مورد نظر، شامل مضمون یک آیه، حدیث، مثل یا عبارات ویژه باشد پس از یادکرد اطلاعات کتابشناسی آثار، به یادکرد این موارد پرداخته شده است. برخی شعرها نیز ترجمه منظوم شعری عربی و اندکی ترکی بوده‌اند که در این صورت آن شعر عربی یا ترکی در دنباله مشخصات بیت درج شده است.

شیوه تنظیم اطلاعات هر بیت در پاورقی‌ها

آگاهی‌های ضبط شده برای بیت‌ها که در بخش پیشین بدان اشاره کردیم، به همان ترتیب در پاورقی هر بیت درج شده است. چون برخی از بیت‌ها در بیش از یک منبع درج شده‌اند، اطلاعات هر منبع در میانه دو کمانک ( ) درج شده است و پس از قرار دادن یک خط تیره عمودی | اطلاعات منبع بعدی در میان دو کمانک دیگر درج شده است.

برای اینکه چگونگی ضبط اطلاعات به خوبی دانسته شود به یادکرد چند مثال می‌پردازیم. این مثال‌ها از نمونه‌های دارای اطلاعات اندک آغاز شده و سپس به نمونه‌های پر اطلاعات پرداخته می‌شود. برای نخستین مثال به بیت زیر توجه شود:

فراخی آمد کز زرو سیم سیر شدی   به خوب روی تو هر روز بیشم آید از

در پایان این بیت، یک شماره پاورقی درج شده که با رجوع بدان به این اطلاعات

برمی‌خوریم:

(فرسب: ۱۱۸ [رودکی، ۱ ب])

اولین بخش، نام اختصاری اثر است که در اینجا «فرسب» است. با مراجعه به نمایه «نام‌های اختصاری منابع» دانسته می‌شود که این اختصار مربوط به لغت فرس (تحریر چاپ شده توسط دکتر مجتبیایی و دکتر صادقی) است. عددی که در کنار نام اختصاری آمده، شماره صفحه‌ای است که بیت در آن ضبط شده است. اینها اطلاعات مرجع‌شناسی شعر است. در بخش دیگر که میانه دو گروه [ ] قرار گرفته اطلاعات اختصاصی شعر

درج شده است. روشن است که «رودکی» نام سراینده بیت است. اطلاعات بعدی (یعنی: ۱ ب) نشان می‌دهد که این بیت در لغت فرس بصورت همین تک‌بیتی ضبط شده است. برای مثال دیگر به بیت زیر اشاره می‌کنیم:

در جهان باب امان از عدل او مفتوح گشت   باب بیدادی به عهدش مغلغ و مسدود باد

در پاورقی این بیت چنین اطلاعاتی درج شده است:

(ناصری: ۱ / ۴۷۴ [منهاج سراج جوزجانی، ۱۰ ب «۳»] س: ایزدی مسعود باد؛ پ: کوشش موجود باد).

نخستین اطلاعات مربوط به نام اختصاری منع یعنی «ناصری» است که با مراجعه به نمایه منابع اختصاری می‌توان دانست که مربوط به کتاب طبقات ناصری است. در منابعی که بیش از یک جلد دارند، پس از نام اختصاری اثر، شماره جلد و پس از آن نشانه متمیز و بعد شماره صفحه درج شده است. در این مثال نیز عدد ۱ مربوط به شماره جلد و عدد ۴۷۴ که پس از نشانه متمیز نهاده شده نشانگر صفحه‌ای است که شعر در آنجا درج شده است. پس شعر در صفحه ۴۷۴ از نخستین جلد کتاب طبقات ناصری چاپ شده است.

اطلاعات میانه دو گروه [ ] نشان می‌دهد که سراینده شعر، منهاج سراج جوزجانی است. اطلاعات بعدی (یعنی: ۱۰ ب «۳») نشان می‌دهد که اصل شعر ۱۰ بیت بوده و عدد میانه دو گیومه نشان می‌دهد که بیت مورد نظر، سومین بیت از آن شعر ده‌بیتی است.

در بخش بعدی که پس از گروه نهاده شده، راهنمای ابیات پیشین و سپسین بیت است. در این بخش ردیف و قافیه و چند واژه پیش از آن‌ها را که در واقع بخشی از پایان بیت‌های پیشین و سپسین این بیت است درج کرده‌ایم. پس از حرف «س»: بخشی از پایان بیت سپسین و پس از حرف «پ»: بخشی از پایان بیت پیشین آورده شده است. خواننده در صورت لزوم می‌تواند آن دو بیت را در جایگاه الفبایی خودشان بیابد و از آن بیت‌ها نیز به ابیات دیگر دست یابد.

برای اینکه نمونه‌ای از چگونگی ثبت اطلاعات بیت‌های مندرج در دو منبع نیز دانسته

شود، در زیر یکی از این بیت‌ها را می‌بینیم:

عشق آمد و جان و دل فرا جانان داد   معشوق ز جان خویش ما را جان داد

در پاورقی این بیت، این اطلاعات درج شده است:

(کشف: ۲۸۲/۹ [۲ ب «۱»] س: هزار جان نتوان داد) | (مرصاد: ۲۲۴ [۱ ب])

چنانکه اشاره کردیم اطلاعات هر منبع میانه دو کمانک ( ) درج شده و اطلاعات هر منبع با خط تیره عمودی از اطلاعات منبع بعدی تفکیک شده است. در مثال بالا نخستین منبع با اختصار «کشف» مربوط به کشف/الاسرار میبدی است که اطلاعات آن در میان دو کمانک درج شده است. از آنجا می‌توان دانست که بیت در صفحه ۲۸۲ از جلد نهم اثر درج شده است. اطلاعات میان دو گروه نشان می‌دهد که شعر دارای دو بیت بوده و بیت مورد نظر ما نخستین بیت آن شعر است. پس از گروه نیز بخشی از پایان بیت بعدی درج شده که عبارت است از: «... هزار جان نتوان داد».

در دنباله می‌بینیم که خط تیره عمودی | نخستین منبع را از منبع بعدی تفکیک کرده است. پس از آن مشخصات دومین منبع میانه دو کمانک بعدی درج شده است. از این نشانه‌ها می‌توان فهمید که بیت مورد نظر در «مرصاد» یعنی کتاب مرصاد/العباد نجم دایه نیز ضبط شده است. بیت در صفحه ۲۲۴ آن منبع مندرج است و از این شعر فقط همین یک بیت در آن منبع ضبط شده است.

نمایه‌ها

چنانکه اشاره شد، بیت‌ها و مصراع‌های مندرج در کتاب از آغاز تا انجام شماره گذاری شده و به هر کدام از شعرها یک شماره اختصاص یافته که تمام ارجاعات در نمایه‌ها به همین شماره‌ها است. برای کتاب یازده نمایه زیر استخراج شده است:

۱. تعبیرات قرآنی به کار رفته در ابیات ۲. کسان ۳. اقوام و گروه‌ها ۴. جای‌ها ۵. کتاب‌ها ۶. مضاف و منسوب‌ها ۷. مثل‌ها و مثلواره‌ها ۸. شعرهای فارسی مترجم از

زبان‌های دیگر ۹. واژه‌ها و تعبیرات ۱۰. تخلص‌ها ۱۱. نام سرایندگان.

درباره برخی نمایه‌ها یاد کرد این چند نکته بایسته است:

در نمایه «مثل‌ها و مثلواره‌ها» به یاد کرد شعرهایی پرداخته شده که در ضمن آن‌ها مثل یا مثلواره‌ای درج شده یا خود شعر، کاربردی مثل گونه یافته است. توجه به شعرهای کتاب نشان می‌دهد که شمار قابل توجهی از آن‌ها از گونه حکم هستند و این موارد را برخی از پژوهشگران در ضمن مجموعه‌های امثال درج می‌کنند. با این حال ما اینگونه موارد را در نمایه ضبط نکردیم و فقط به درج مواردی پرداختیم که به عنوان مثل کاربرد داشته یا دارند.

در نمایه «شعرهای فارسی مترجم از زبان‌های دیگر» نمایه مفصلی از شعرهای فارسی درج شده که ترجمه آیه، حدیث، مثل و یا عمدتاً شعری عربی هستند.^۱ دو شعر هم از زبان ترکی ترجمه شده‌اند که در آغاز این بخش بصورت جداگانه آورده شدند. برابر عربی (و ترکی) بیت‌ها و همچنین توضیحات و اختلاف ضبط‌های مرتبط با آن‌ها در پاورقی‌های همان شعرها در متن یاد شده و لذا در نمایه از بازآوری آن‌ها خودداری شد. این نمایه، مبسوط‌ترین گردآوری از شعرهای فارسی مترجم از زبان‌های دیگر است و می‌تواند موضوع پژوهشی جداگانه باشد.

در نمایه «واژه‌ها و تعبیرات» به یاد کرد آن دسته از واژه‌ها و تعبیرات مندرج در بیت‌ها پرداخته شده که کاربرد کمی در متون داشته و عمدتاً از شواذ واژه‌ها به شمار می‌آیند. در نمایه عمدتاً به ضبط واژه‌های فارسی - یا لغات برگرفته از زبان‌ها و گویش‌های ایرانی - پرداخته شده است. برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی/ ترکی نیز در نمایه درج شده است زیرا این موارد از کهن‌ترین نمونه‌های کاربرد برخی از این واژه‌ها در زبان فارسی هستند. از درج واژه‌ها و تعبیرات عربی در نمایه چشم‌پوشی شد.

نمایه «تخلص‌ها» شامل تخلص‌های سرایندگان است که صرفاً در خلال شعرها درج شده‌اند.

۱. البته گاهی نیز شعر یا عبارت عربی در ترجمه شعر فارسی بوده است.

یکی از کاربردی‌ترین نمایه‌های کتاب، نمایه «نام سراینندگان» است. درج نام سراینندگان صرفاً مبتنی بر تصریح منابع ما به نام سراینده هر شعر است و از منابع بیرونی برای شناسایی نام سراینندگان استفاده نشده است. چون شیوه تنظیم کتاب بر پایه ترتیب الفبایی قافیه شعرها است، عملاً شعرهای هر سراینده از روی این نمایه به ترتیب الفبایی در دسترس خواننده قرار می‌گیرد و با توجه به اطلاعات هر بیت در پاورقی، می‌توان به ارتباطات هر بیت با دیگر بیت‌ها نیز پی برد. بنابراین، این نمایه مرجع اصلی برای آگاهی از شعرهای هر سراینده است.

تصحیح منابع

در پژوهش کنونی، هنگام ثبت شعرهای متون به درستی ضبط‌ها نیز توجه شده است. به عبارتی اگر بیتی در منابع چاپی ما دارای مشکل بوده، حتی الامکان با مراجعه به نسخه‌های همان اثر و یا بررسی منابع و با توجه به استانداردهای تصحیح متون به تصحیح ایات پرداخته شده است. در برخی موارد هم که جستجوها برای دستیابی به شکل درست یک بیت به نتیجه نرسید در پاورقی اشاره شده است که بیت از دیدگاه مضمون یا وزن دارای اختلال است.

نگاهی به صفحات کتاب نشان می‌دهد که این تصحیحات نسبتاً فراوان بوده است و در بسیاری از صفحات، به نمونه‌های آن برمی‌خوریم. این ویژگی در کار کنونی اهمیت بسیار دارد؛ زیرا اگر تمامی متون مورد استفاده در این پژوهش، در بانک‌های اطلاعاتی دیجیتال وارد شوند باز هم ضبط بخش قابل توجهی از آن بانک‌ها نادرست خواهد بود. ضمن اینکه معمولاً ورود اطلاعات به بانک‌های اطلاعاتی توسط افراد غیر متخصص صورت می‌گیرد و معمولاً موجب افزودن اشتباهات به منابع می‌شود. در تصحیح بیت‌های نادرست، به منابع تصحیح آن‌ها در پاورقی اشاره شده و ضبط نادرست چاپ‌ها نیز در پاورقی درج شده است.

شعرهای تازه یاب

در بخش پیشین اشاره کردیم که برای تصحیح بیت‌هایی که مشکل داشتند به نسخه‌های خطی رجوع شده است. در برخی از این موارد مشخص شد که تعدادی شعر از چاپ‌های آن متون حذف شده است. این شعرها در متن کنونی وارد شده و در پاورقی اشاره کردیم که بیت از کدام نسخه به دست آمده و جایگاه آن در متن چاپی می‌بایست در چه صفحه‌ای باشد. شماره بیت‌های تازه یاب بدین‌قرار است: ۷۵، ۲۰۷، ۱۹۰۸، ۲۱۳۷، ۲۴۵۶، ۲۴۶۲، ۲۸۷۹، ۳۴۱۰، ۳۴۲۴، ۳۷۴۷، ۴۲۷۰، ۴۲۸۶، ۴۵۸۳، ۴۵۸۴، ۵۰۴۲، ۵۳۵۴، ۵۳۹۱، ۵۸۶۷، ۵۷۴۲، ۶۹۰۹، ۸۱۷۵، ۸۵۱۰، ۹۱۰۱، ۹۲۰۵، ۱۰۷۰۳، ۱۱۲۵۱، ۱۲۵۸۴، ۱۲۶۹۱، ۱۴۲۹۷، ۱۵۲۱۲، ۱۵۸۶۱، ۱۵۸۶۲، ۱۶۱۳۸، ۱۸۵۶۰، ۲۲۵۹۳، ۲۲۵۹۴.

اختلافات منابع در ضبط شعرها

با رجوع به کتاب ملاحظه خواهد شد که بخش قابل توجهی از شعرهای مندرج در این پژوهش در بیش از یک منبع ضبط شده‌اند. گاهی ضبط این شعرها در منابع گوناگون متفاوت است. این اختلافات از گونه اشتباهات کاتبان نیست بلکه باید آن‌ها را اختلاف تحریرهای یک شعر به شمار آورد^۱. بدیهی است که در چنین مواردی نمی‌توان یکی از تحریرها را برگزید و دیگر موارد را از پژوهش کنار نهاد. با توجه به این موضوع، اختلافاتی که میان ضبط یک شعر در منابع دیده می‌شود بصورت دقیق در پاورقی‌ها ضبط شده است. مبنای ما در این زمینه عمدتاً متن آثار بوده است اما در صورت لزوم به ضبط نسخه‌بدل‌های آن‌ها نیز نگریده‌ایم.

چون اینگونه اختلافات مربوط به تحریرهای گوناگون یک شعر هستند، تشخیص اصالت و برتری یکی بر دیگری چندان آسان نیست و لذا کوشش ما عمدتاً در ضبط دقیق اختلافات در متن و پاورقی‌ها بوده و اصراری در ترجیح یکی بر دیگری نداشته‌ایم.

^۱ معمولاً این اختلافات از آنجا پیش آمده که نویسندگان متون، بیت‌ها را از روی حافظه نقل می‌کردند و در این میان تصرفاتی در آن‌ها روی می‌داد.

البته کوشش شد که آنچه اصیل تر می نماید یا شکلی که در منابع بیش تری دیده می شود در متن آورده شود و ضبط های ضعیف تر در پاورقی ثبت شود.

توضیحاتی درباره رسم الخط

در رسم الخط شعرها کوشش شد تا رسم الخط منابع چاپی رعایت شود؛ بویژه در مواردی که مصحح دقت لازم را داشته و احتمال می رفت که رسم الخط یک واژه یا تعبیر، دارای ویژگی زبانی بوده (مانند: خرشید، اومید یا صرخ) یا نگارش سنتی یک واژه (مانند: بلعجب) در متون کهن باشد.

با این حال در برخی از متون چاپی، بویژه چاپ های قدیمی که بصورت دستی (سربی) حروفچینی شده بودند، فواصل واژه ها به درستی رعایت نشده بود. در اینگونه موارد، فواصل واژه ها به شکل درست آن ها ضبط شد.

در مواردی مانند برخی ترکیبات، معمولاً از نیم فاصله استفاده می شود و ما نیز این مورد را رعایت کردیم مگر در مواردی که احتمال دو نوع خوانش وجود داشت یا مواردی که نیم فاصله باعث دشوارتر شدن خوانش متن می شد. در این زمینه، بویژه در کلمات مختوم به حروفی که به حرف پس از خود نمی چسبند یا در مواردی که ایجاد نیم فاصله نامتعارف می نمود، از فاصله کامل میان واژه ها استفاده کردیم.

ضمناً چون ساختار الفبایی در این اثر رعایت شده و تغییر رسم الخط (بویژه در پایان بیت ها) موجب جابجایی ابیات می شد، دو نکته را در نظر گرفتیم: ۱. توجه به چگونگی خوانش واژه ها ۲. استقلال واژه ها.

مقصود از چگونگی خوانش واژه ها این است که در رسم الخط، شیوه خوانش واژه های یک بیت در نظر گرفته شده است. برای نمونه ضبط این مصراع در متن چاپی: «روزی نه که ساعتی به چشمم سالی است» با شیوه خوانش مصراع و وزن آن همخوانی ندارد و لذا شکل متناسب با خوانش آن یعنی: «روزی نه که ساعتی به چشمم سالیست» در کتاب کنونی اعمال شده است.

مقصود از استقلال واژه‌ها نیز این است که واژه‌های مستقل، با یکدیگر ادغام نشده است. برای نمونه در این مصراع که مطابق متن چاپی چنین بوده: «کز همه کاری تماشا خوش ترست»، در حالی که فعل «است» در پایان مصراع از «خوش تر» استقلال دارد و چون با خوانش نیز ارتباطی ندارد، بهتر است جدا نوشته شود: «کز همه کاری تماشا خوش تر است».

در میان دو قاعده فوق‌الذکر، اولویت با چگونگی خوانش واژه‌ها بوده است؛ اما جز این دو قاعده کلی، گاهی مواردی رسم‌الخطی در بیت‌ها هست که با دو قاعده بالا همخوانی ندارد و درستی ضبط، منوط به شکل ویژه‌ای از رسم‌الخط است. برای نمونه در شعر زیر چون صنعت «خیفاً»^۱ به کار رفته، «بخشش» باید همینگونه آورده شود و تغییر آن به «به بخشش» مجاز نیست:

زین عالم شد او بخشش مال   تیغ او زینت ممالک شد

این نکته در موارد دیگری مانند جناس خط نیز صادق است؛ مانند شعر زیر:

همایون نامه تو نقش مانیس   جواب آن نبشتن حد ما نیست

در حالی که مصحح، پایان مصراع نخست را چنین ضبط کرده است: «نقش مانی است».

یا در بیت زیر که باز در آن صنعت جناس خط به کار رفته است و باید چنین ضبط شود:

درمش بخشم بوسه ندهد جور کند   بدرم جامه که بوسه نفروشد بدرم

اما مصحح بدان توجهی نکرده و «بدرم» دوم را بصورت «به درم» ضبط کرده است. گاهی نیز صنعت خاصی در بیت به کار نرفته ولی رسم‌الخط برخی واژه‌ها باید همانگونه باشد که سراینده در نظر داشته است. برای نمونه در شعر زیر باید عیناً همین

۱. در این صنعت، واژه‌ها بصورت یکی در میان بصورت منقوط و نامنقوط آورده می‌شود (نک: حدائق‌السحر، ص ۶۷).

رسم الخط رعایت شود:

در گوش تو هرچه زَرّ و مرواریدست   آن از رخ و چشم من فروباریدست

در حالی که در چاپ چنین ضبط شده است:

در گوش تو هرچه زَرّ و مروارید است   آن از رخ و چشم من فروبارید است

بنابراین باید توجه داشت که در رسم الخط شعرها اگرچه قاعده چگونگی خوانش واژه‌ها و استقلال واژه‌ها رعایت شده اما مواردی هست که به دلایلی از این قواعد عدول شده است.

کاربرد پژوهش کنونی در شناسایی سراینده‌گان شعرها

یکی از مهم‌ترین سودمندی‌های اثر کنونی، کاربرد آن در شناسایی سراینده شعرهایی است که گوینده آن‌ها دانسته نیست. بخش مهمی از اینگونه یافته‌ها در جستجوها و بررسی‌های پژوهشگران در آینده به دست خواهد آمد اما با بررسی اطلاعات کنونی مندرج در کتاب، بخش قابل توجهی از اینگونه دانسته‌ها به دست می‌آید. برای نمونه سه بیت زیر در *تحفة الملوک* (ص ۳۲) بی اشاره به نام سراینده ضبط شده است:

چو یاقوت باید سخن بی‌زیان   سبک‌سنگ، لیکن بهایش گران
سخن گرنگویی توانیش گفت   و مرگفته را بازنتوان نهفت
سخن تا نگویی تو را زیر دست   زبردست شد کز دهان تو جست

چون در *تحفة الملوک* ابیاتی از ابوشکور با تصریح به نام سراینده ضبط شده است و چون سه بیت فوق‌الذکر همانند *آفرین‌نامه* در بحر متقارب است، این سه بیت در برخی از منابع بعنوان ابیاتی از *آفرین‌نامه* ابوشکور بلخی ضبط شده است. البته گمان نویسندگان آن منابع درباره سراینده از روی اتفاق درست بوده است اما از روی حدس و گمان نمی‌توان کارهای پژوهشی را پیش برد. درستی این گمان از آنجا تأیید می‌شود که

دومین بیت از این سه بیت در کتاب گزیده (ص ۱۸۶) از ابوشکور دانسته شده است و لذا می‌توان دانست که این سه بیت از ابوشکور است؛ هرچند هنوز نمی‌توان این ابیات را قطعاً از آفرین‌نامه دانست زیرا احتمال دارد که ابیاتی از منظومه دیگری در همان بحر از ابوشکور باشد.

برای نمونه دیگر دو بیت زیر در تحفة الملوک (ص ۴۵) به نام اسحاق جویباری (/ ابواسحاق جویباری) ضبط شده است:

زمانه پندی آزادوار داد مرا   زمانه چونک نکو بنگری همه پند است
زمانه گفت مرا رو زبان دار نگاه   کرا زبان نه به بند است پای در بند است

نخستین بیت از دو بیت پیش گفته بدون تصریح به نام سراینده در تفسیر ابوالفتح (ج ۱۳، ص ۱۹۹) همراه با دو بیت زیر درج شده است:

زبان بیند مرا گفت و چشم دل بگشای   که را زبان نه به بند است پای با بند است
بدان کسی که فزون از تو آرزو چه کنی   بدان نگر که به حال تو آرزومند است

روشن است که بیت «زبان بیند مرا گفت...» در واقع تحریری دیگر از بیت «زمانه گفت مرا رو...» است اما از همینجا دانسته می‌شود که بیت «بدان کسی که فزون...» نیز از اسحاق (/ ابواسحاق) جویباری است. بنابراین با کنار هم قرار گرفتن اطلاعات دو منبع، روی هم سه بیت از جویباری به دست می‌آید و چون جویباری از سرایندگان دربار سامانیان و از اقدم فارسی‌سرایان به شمار می‌آید، شناسایی همین سه بیت نیز معتتم است. بایسته یاد کرد اینکه این سه بیت در پژوهش‌های پیشین در شمار سروده‌های جویباری ثبت نشده است.^۱ از سویی این ابیات در محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی (ص ۴۹۴) در شمار سروده‌های رودکی درج شده است. تنها منبع کهن و معتبری که دو

۱. اشعار جویباری در کتاب اشعار پراکنده قدیمترین شعرای فارسی‌زبان درج نشده است و در دو منبع دیگر یعنی شاعران همعصر رودکی (ص ۴۱) و شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان (صص ۶۳ - ۶۴) از این شعر بعنوان سروده‌ی یاد نشده است.

بیت این شعر در آن به رودکی نسبت داده شده *لباب‌الالباب* عوفی (ج ۲، ص ۹) است؛ اما به دو دلیل انتساب شعر به جویباری تقویت می‌شود. نخستین دلیل اینکه معمولاً شعرهای یک شاعر کم‌تر شناخته شده به شاعر شناخته شده‌تر نسبت داده می‌شود. دلیل دوم اینکه اگرچه تاریخ نگارش *تحفة الملوک* هنوز به درستی تعیین نشده اما قرائن سبکی نشان می‌دهد که این اثر در حدود سده پنجم نگاشته شده و لذا از *لباب‌الالباب* کهن‌تر است.

***

جز فصولی که در این مقدمه یاد شد، موارد دیگری یادداشت برداری شده بود اما به دلیل بالا رفتن حجم کتاب، کوشش کردیم تا در اینجا صرفاً اطلاعات مرتبط با شیوه تنظیم مطالب و منابع پژوهش را درج کنیم و از تطویل مقدمه بپرهیزیم. امید که این اثر بتواند پاسخگوی بخشی از نیازهای پژوهشی در زمینه شعر و ادب فارسی بوده و در پیشبرد تحقیقات مرتبط با زبان فارسی سودمند افتد.

۱. در کتاب *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی* (ص ۴۹۴) یکی از منابع این شعر *ترجمان‌البلاغه* رادویانی ضبط شده اما این شعر در آن منبع موجود نیست.